

Kunstiteraapia

Loovtegevused

Ethel Espenberg

(MSc in Health Sciences)

Tallinna Tervishoiu Kõrgkool

Tausta, ajalugu, fakte

Idee kunstide kasutamisest ravi osana on iidne (šamaanid) ja mõju “üldteada”
Lääne kultuuris tõusude ja mõõnadega: kõrgelt hinnatud Vanas-Kreekas,
langus keskajal, tõus jällegi valgustusajastul ning suruti taas alla
viktoriaanlikul ajastul

19. sajandi lõpp - kunsti toomine haiglatesse (muusikute ja näitlejate
esinemised; patsientide kunstilise tegevus)

Hakati koguma psühhiaatriliste patsientide heal kunstilisel tasemel töid:
Sammlung Prinzhorn Heidelbergi Ülikooli Psühhiaatriakliinik sisaldab töid
1909. aastast

Sainte-Anne'i Psühhiaatriaiahaigla Centre d'Etude de l'Expression kunstikogu
Pariisis säilitab haiglakunsti alates 1919. aastast.

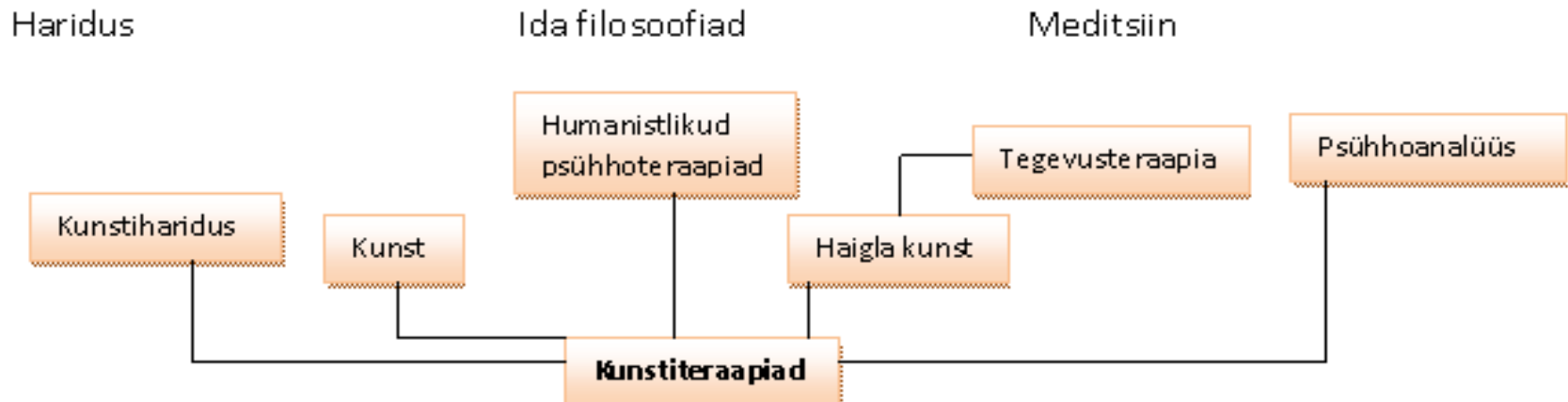
Kunstiteraapiate kiire areng peale Teist Maailmasõda

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

Panustajad kunstiteraapiate esile kerkimisse 20 saj (Karkou & Sanderson 2006)

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

Kiire areng peale II maailmasõda

Liikumised “The arts for all”, “The arts for health”

Kunstnikud asusid tööle haiglatesse

Hollandis oli 1950-ndate lõpus ja 1960-ndatel kujunes uus teraapiavorm “loovteraapia” (creative therapy), teraapia, mis liitis mitmeid meediaid ning baseerus kontseptsioonil, mille järgi muutus kasvab välja mitteblokeeritud loovusest.

1970-ndatel alustati ekspressiivteraapia koolitust Lesley Kolledzhis USA-s (intermodaalne lähenemine kunstiteraapiates)

1982 – Suurbritannias tunnustati kunstiteraapiaid tegevusteraapiate all

1985 – Attenborough Report (UK) – eraldas terapeutilised kunstid ja kunstiteraapiad

ECArTE (European Consortium for Arts Therapies Education) 1991, ühendab muusikateraapia, kujutava kunsti teraapia, draamateraapia ning tantsu- ja liikumisteraapia haridust andvaid kõrgkoole <http://www.ecarte.info>

Kunstiteraapia

Eestis:

Tallinna Ülikoolis:

TPedI Tervisekabinetis 1980-ndatel seminarid, koolitused, praktika

Vibroakustiline teraapia alates 1988

Esimene lisaeriala mahus muusikateraapia täiendkoolitus 1991-1992
(koolitajad Soomest)

Muusikateraapia lisaeriala alates 1996

Kunstiteraapiate bakalaureuseõpe ja magistriõpe 2007

Loovterapeudi kutsestandard 2014

- Eesti Muusikateraapia Ühing 1990
- Eesti Psühhodraama Ühing 1992
- Eesti Loovteraapiate Ühing 2004
- Eesti Tantsuteraapia ja Tsirkuseteraapia Ühing 2010

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

Mõisted

LOOVUS on isiksuse omaduste kogum, mis annab eeldused mistahes inimtegevuse valdkonnas probleeme uuel viisil lahendada ja algupäraseid tulemusi saada (McLeod & Cropley, 1989). Loovus on hüpoteetiline konstruktsioon, mis kirjeldab või selgitab erilist inimpotentsiaali. Loovus pole vaid jõud iseenesest - see on inimlik potentsiaal, sõltuv ja väljendatud indiviidi poolt läbi tema mõtlemise, käitumise ning tegutsemise (Urban, 2007).

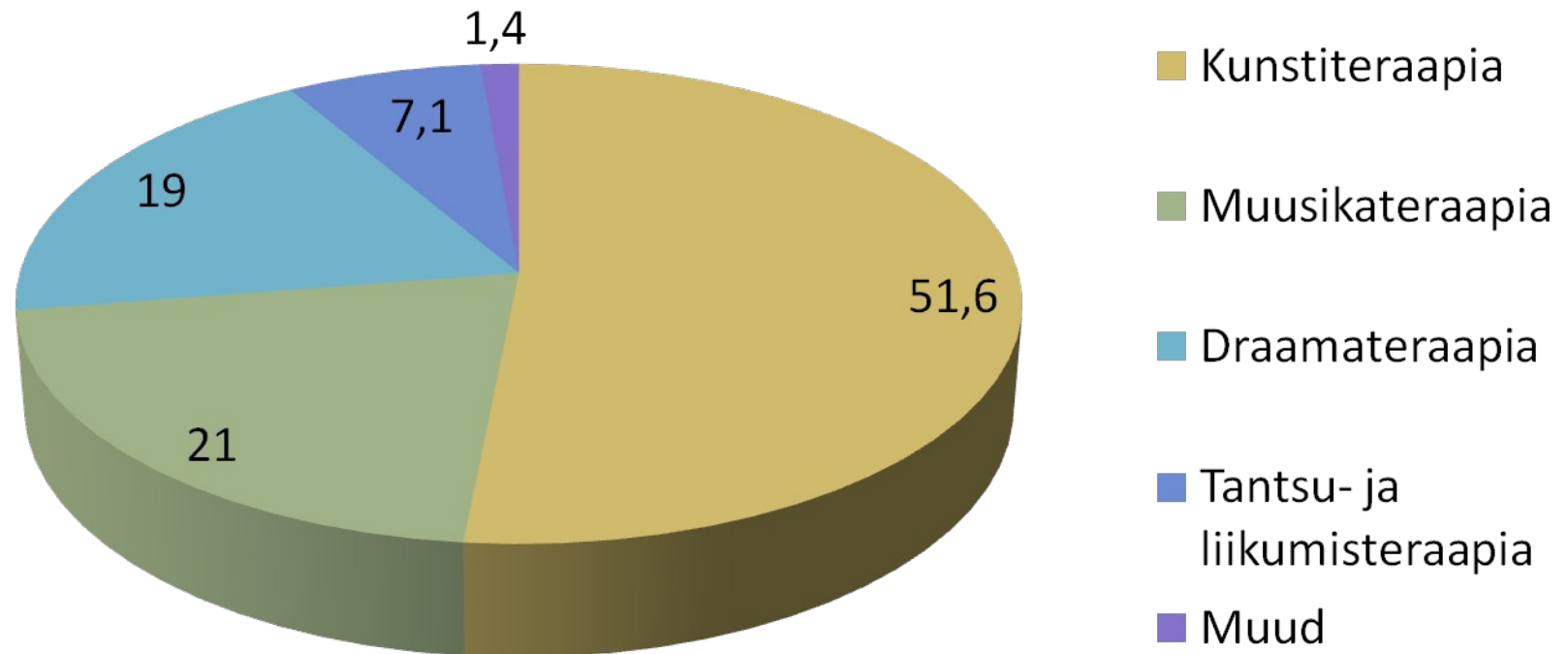
KUNST on igasugune loominguline tegevus (kirjandus, teatrikunst, muusika, visuaalne kunst jne) ja selle tulemusel sündinud teos *Allikas: Kunstileksikon (2001)*.

TERAAPIA – ravi; Psühhoteraapia – ravi psüühika mõjutamise kaudu Euroopa Kunstiteraapiate Hariduse Konsortsium ECARTE määratleb kunstiteraapiatena:

- visuaalkunstiteraapia
 - muusikateraapia
 - draamateraapia
 - tantsu- ja liikumisteraapia
- (TLÜ on ECARTE liige alates 2005. a)

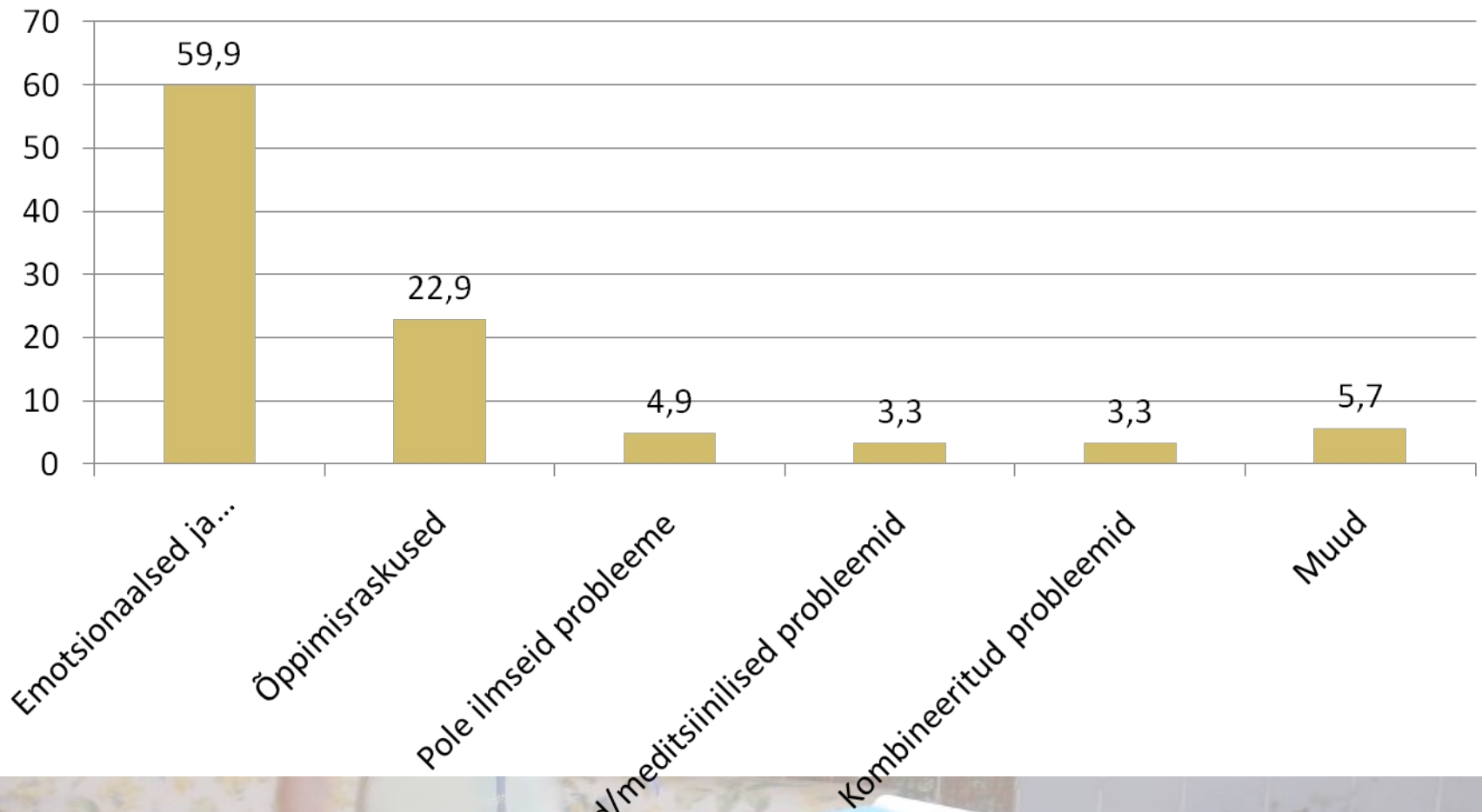

Nelja suuna ligikaudne jaotus UK-s – protsendid (Karkou, Sanderson 2006)

Kunstiteraapia

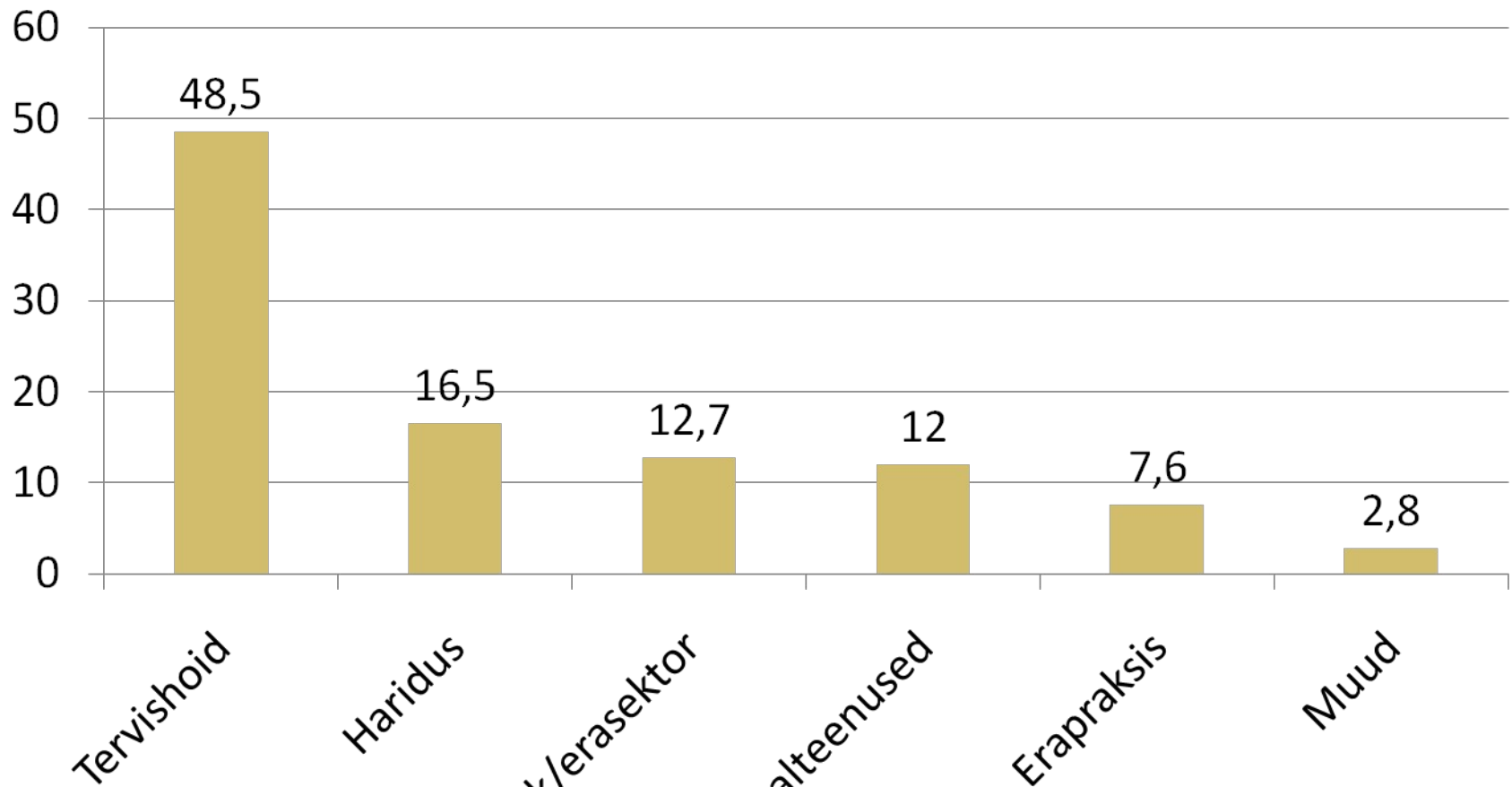
Peamine kliendigrupp UK-s – protsendid (Karkou, Sanderson 2006)

Kunstiteraapia

www.kunstiterapiad.ee

Peamine töövaldkond UK-s – protsendid (*Karkou, Sanderson 2006*)

Kunstiteraapia

Vabatahtlik/erasektor

Sotsiaalteenused

Erapraksis

Muud

Mõisted

Kunstiteraapiad (*arts therapies*)

loovusele toetuv loomingulise tegevuse ja kunstimeediate rakendamine turvalises keskkonnas, selgelt määratletud kliendi-terapeudi suhtes selleks, et saavutada personaalseid ja/või sotsiaalseid indiviidile sobivaid terapeutilisi eesmärke. *Vicki Karkou & Patricia Sanderson (2006)*

Ühine erinevatel suundadel:

- Loomingulise tegevuse ja kunstimeediate kasutamine
- Turvalise keskkonna loomine, milles toimub loovprotsess
- Kujutluse, sümbolite ja metafooride kasutamine teraapiaprotsessis
- Keskendumine mitteverbaalsele protsessile
- Kliendi-terapeudi suhte loomine, mida saab tõlgendada kui transaktsiooni

klient-looming-terapeut

- Terapeutiliste eesmärkide järgimine

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

Mõisted

Kunstiteraapiad (British Association of Art Therapists – BAAT)

Kunstiteraapia on psühhoteraapia vorm, mis kasutab kunstimeediumi esmase suhtlemisvahendina. Seda praktiseerivad kvalifitseeritud kunstiterapeudid, kes töötavad lastega, noortega, täiskasvanute ja vanuritega. Kliendid, kes võivad kunstiteraapiast kasu saada võivad olla erinevate raskuste, puuete või diagnoosidega. Nende hulka kuuluvad näiteks emotsionaalsed probleemid, käitumis- või vaimse tervise probleemid, õppimiskeskused, füüsilised puuded, elu piiravaid tingimused (vaesus, töötus), ajuvigastused või neuroloogilised ja füüsilised haigused.

Kunstiteraapiat võib läbi viia nii gruppidele kui üksikisikutele, sõltuvalt klientide vajadustest. Kunstiteraapia ei ole huvitegevus või kunstiõpetus, kuid seansid võivad olla nauditavad. Klient ei vaja mingit eelnevat kunsti teadmist või kogemust.

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

Mõisted

Kunstiteraapia The American Art Therapy Association (AATA, 2005)

Kunstiteraapia kasutab kunstimeediume, kujundeid, loovprotsessi ja kliendi vastuseid loodud kunstitööle peegeldusena inimese arenguvõimest, isiksusest, huvidest, probleemidest ja konfliktidest.

Kunstiteraapia praktiseerimine põhineb inimese arengu- ja psühholoogia teooriatel, mida kasutatakse erinevate valdkondade hindamis- ja ravimudelites, (sealhulgas haridusliku, psühhodünaamilise, kognitiivse, transpersonaalse ja muude teraapiate vahendina) et leevendada emotsionaalseid konflikte, toetada eneseteadlikkust, arendada sotsiaalseid oskusi, juhtida käitumist, lahendada probleeme, vähendada ärevust, aidata kaasa reaalsuses orienteerumisele ning tõsta enesehinnangut.

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

Sihtgrupe ja probleemvaldkondi (Oder-Miller, 2003):

- psüühikahäired- skisofreenia, depressioon, bipolaarne häire, isiksushäired, paanikahäire, söömishäired, post-traumaatiline stressihäire, dementsus.
- õpiraskused ja arenguhäired- autism, Aspergeri sündroom, tähelepanu- ja aktiivsushäire (ADHD), kõne- ja kommunikatsioonihäired.
- sotsiaalne deprivatsioon ja isoleerumine- kinnipeetavad, kodutud.
- meditsiinilised probleemid- vähktõbi, immuunpuudulikkuse sündroom (HIV, AIDS), krooniline valu, insult ja infarkt.
- sensoorsed ja füüsilised probleemid- traumad.
- stress, madal enesehinnang, emotsionaalsed probleemid.

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

Visuaalkunstiteraapiale omased tunnused:

- kunstiliste materjalide kasutamise abil enese väljendamine ja enda kogemuse peegeldamine vastava väljaõppega kunstiterapeudi abil
- peamine eesmärk on võimaldada turvalises ja soodustavas keskkonnas muutust ning kasvamist isiksuse tasemel kasutades selleks kunstilisi materjale
- terapeudi ja kliendi vaheline suhe on keskse tähtsusega.

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

Kunstiteraapia - terapeutilisel sekkumisel pigem **mittedirektiivne** lähenemine
Osalemine on olemuselt **vabatahtlik** ning patsiendi või kliendi tegevuse
tulemust ja kaasatöötamise **tublidust ei hinnata**. Terapeutiliste harjutuste
tegemist ei kritiseerita ega seata pingeritta.

Rangelt kehtib teraapiatöös **konfidentsiaalsuse printsiip** - see on eelduseks
enese avamisele. Konfidentsiaalsuspõhimõtte kehtib nii terapeudi kui ka
võimalike grupikaaslaste kohta- kõik, mida rühmaliikmed endast või oma
elust räägivad, jääb vaid rühma teada ja seda edasi ei räägita.

Kui tegemist on rühmateraapiaga, siis on olulisel kohal oma **kogemuse**
jagamine, mis pakub võimalusi püüda oma kogemust sõnastada ning kogeda,
et mind mõistetakse.

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

Ruum

Kunstiterapeut Anette Brederode (1999) tähtsustab väga ka ruumi, kus töö toimub.

Ruum võiks olla nii tühi kui võimalik ning joonistada on parem põrandal kui laua taga. Kindlasti peaks olema võimalik ringi liikuda ja pikali heita. Kui töö on valmis, siis oleks hea kui saab seda seinale riputada ning parimal juhul saab paberit ka maalimise ajaks seinale kinnitada.

Teraapia ruum peab olema piisavalt privaatne ja kindlasti peaks saama ust sulgeda, et luua kliendile turvaline ja rahulik keskkond tööks.

Oluline roll ka vahenditel, mille valik oleneb juba teraapia eesmärkidest, terapeudi ettevalmistusest ja võimalustest.

Kunstiteraapia

www.kunstiterapiad.ee

Oluline

Inimese somaatiline, kinesteetiline, auditoorne ja visuaalne maailm saab sõnaliseks kusagil kolmanda eluaasta paiku, kuid peamised suhete ja turvalisuskogemuse teadmised on selleks ajaks juba kindlalt mälus kinnistunud ning saanud keha teadmiseks ka kogu hilisemaks eluks (Bowlby 1969).

Kunstiteraapia töötab alati ka kõnevälisel tasandil ja loob võimaluse muutuseks varem kinnistunud kognitsioonide ja kehalisuse mustrites.

Muutus, mis ühel seansil võib olla põgus ja lühiajaline, loob samas siiski võimaluse uute ühenduste tekkeks keha ja mõttemustrite vahel ning luua ruumi probleemide või pingete leevendumiseks ning paranemiseks.

Kunstiteraapia ja sisemiste protsesside visualiseerimine saab olla toetavaks vahendiks soovitud muutuse esile kutsumiseks ka inimese füüsilises tasandis. Või nagu seda on kunagi öelnud Bateson: **“It is a difference that makes difference”** (Bateson 1972)

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

Teraapia eesmärgid seatakse kliendi vajadusest lähtuvalt kliendi ja terapeudi koostöös:

Oskuste arendamine soodustada tähelepanu ulatust ja suunamist, õppida juhiseid järgima, suurendada orientatsiooni reaalsusele, soodustada otstarbekat käitumist, suurendada aktiivset osalust suhtluses, parandada koostööd teistega.

Käitumise muutmine käitumismustrite määratlemine, mittekohastumuslike hoiakute/käitumiste mõistmine, probleemide põhjuste mõistmine, tunnete väljendamine, eneseteadlikkuse suurendamine, uue käitumise kujundamine ja harjutamine.

Rekonstruktsioon töö mitteteadvustatud, allasurutud materjaliga, lapsepõlve suhestamine praeguse käitumisega, traumade läbitöötamine.

A photograph of an art therapy session. A table is covered with a large sheet of paper on which a colorful abstract painting is in progress. The painting features various shades of blue, yellow, and white. In the foreground, there are paint palettes and brushes. The background shows a person's legs and feet, suggesting a relaxed, therapeutic environment.

Kunstiteraapia

www.kunstiterapiad.ee

Erinevused tegevusteraapiast

Ettevalmistus erinev:

- Tegevusteraapiat õpitakse peamiselt BA tasemel, kunstiteraapiat MA tasemel
- Kunstiteraapia rõhutab kunstilisi ja psühhoteraapilisi aspekte, TT mitte nii palju
- Erinev on juhendamise ja kindla struktuuri maht – TT on seda rohkem
- TT integreerib väga erinevaid meediaid, kunstiteraapias on keskmes tavaliselt üks kunstiliik
- TT kasutab avalikku ruumi, kunstiteraapiates peab kindlasti olema tagatud privaatsus
- Kunstiteraapiates – valminud kunstitöösse suhtutakse väga tähelepanelikult. TT-s tavaliselt ei hoita töid alles

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

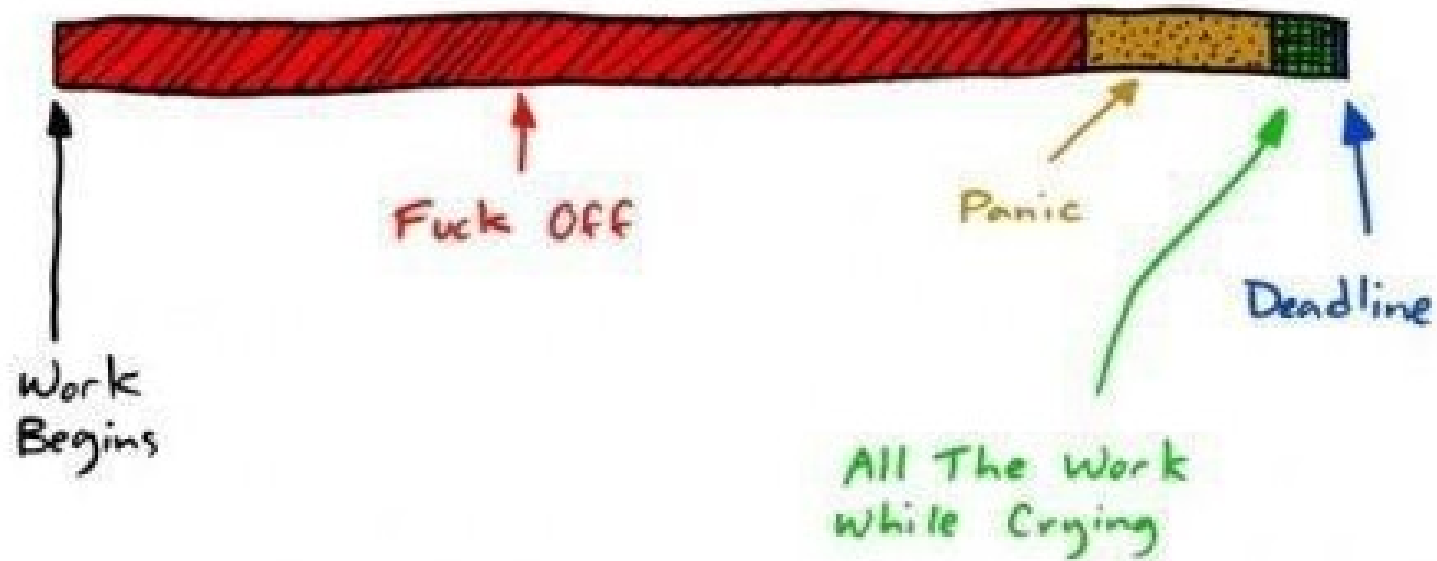

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

THE CREATIVE PROCESS

Kunstiteraapia

www.kunstiteraapiad.ee

Kunstiteraapiate sekkumise tasandid (Rüütel 2012)

Tasand	Kirjeldus, näited
Psühho- teraapiline	kunstipõhiste tehnikatele toetuv psühholoogilise sekkumise protsess, mis järgib psühhoteraapia teoreetilisi ja rakenduspõhimõtteid (näiteks psühho-dünaamiline, humanistlik, kognitiiv-käitumuslik, pereteraapia, lahenduskeskne lähenemine)
Funkt- sionaalne	spetsiifilise funktsiooni, nt tähelepanu, motoorika, liikumise arendamine, mälu säilitamine/taastamine, üldise arengu toetamine, toimetulekuoskuste õppimise toetamine eesmärgistatud loovteraapiliste tegevustega.
Palliatiivne	loominguline tegevus ja kunstid on leevenduseks kui ravisekkumine on lõpetatud.
Diagnostiline	looming kui tervisliku seisundi, elusituatsiooni kvalitatiivne hindamisvahend. Loomingulisi hindamisvahendeid saab kasutada teraapiaeelseks seisundi hindamiseks, teraapiaprotsessi kulgemise ja teraapia tulemuse hindamiseks. Siia kuuluvad näiteks kunstipõhised projektiivsed tehnikad ja testid (näiteks puutest, kineetiline perepilt või koolipilt, linnupesa, eneseportree jne), muusikateraapias muusikalise materjali ja terapeudikliendi suhte hindamise meetodid.
Rekreatiivne	tervisedenduslik, heaolule, loovuse arendamisele suunatud kunstiteraapiliste võtete rakendamine. Näiteks avatud stuudio meetod, mis lähtub loomeprotsessi põhimõtetest ning rakendatakse positiivse loomingulise eneseteostuse ja kogemuse saamiseks. Loovus- ja enesearengurühmad, mis sisaldavad ka psühhoedukatiivset lähenemist.

Tasandite piirid ei ole jäigad

– praktilises töös on enamasti üks või kaks peamist tasandit. Võivad protsessi käigus muutuda, või kaasuvad ühe tasandiga ka teised, mis võivad hiljem patsiendi hinnangul osutada sama oluliseks, kui esmalt kokku lepitud peamine tasand. Kuigi võib eeldada, et neuroloogilise kahjustustega inimeste puhul on esmatähtsaks tasandiks funktsionaalsete häirete vähendamine, siis Garner (1996) rõhutab kolme aspekti mõjutamise hädavajalikkust neuroloogilises kunstiteraapias, et teraapia oleks edukas:

- Kognitiivne aspekt (orientatsioonivõime, tähelepanu ja konsentreerumine, mälu)
- Psühholoogiline (emotsionaalne seisund, depressioon, väsimuse vähenemine)
- Neuroloogiline (füüsilise kahjustuse ulatus ajus ja selle seosed konkreetsete funktsionaalsete häiretega)

Ta rõhutab, et alati töötades ühega kolmest, mõjutatakse kõiki, sest need on omavahel tihedas seoses, ning üks ei saa paraneda teisi kaasamata.

Loovteraapia (taastus)ravis

Aju-uuringutes täheldatud järgmisi tulemusi (*Malchiodi 1999*):

- suurenenud vere juurdevoolu ajju loovmõtete ajal
- naudingut pakkuva tegevuse (loomingu) ajal täheldatud alfa-lainete esile tulemist, mis on iseloomulik puhkusele
- loovtegevuse ajal suureneb ka serotoniini tootmine kehas, mis soodustab depressiivsetest tunnetest vabanemist.

Kui haigust saadab sageli kontrolli kaotamise tunne, siis kunstiline eneseväljendus annab võimaluse haigust piltlikult kontrolli all hoida. Inimene, kes ei saa haiguse tõttu oma elusituatsiooni väga palju kontrollida, saab seda teha oma kunstitöodes – saab seal kogeda oma maailma kujundamist, muutmist ja juhtimist.

Kunstiteraapiate kõigi nelja suuna abil saab:

- taastada enesehinnangut, enesekindlust
- olukorra kontrollimise
- toimetulekuoskusi.

Loovteraapia (taastus)ravis

Patsiendid kirjeldavad kvalitatiivsetes uuringutes sageli, et kunstiteose loomine koos terapeutiga on võimaluseks vabaneda selle tegevuse ajaks valust ja teistest füüsilistest vaevustest (Kilroy et al., 2007)

Staricoffi ülevaade uuringutest (2004) 385 artiklit ajavahemikust 1990-2004

- visuaalkunst ja muusika nii retseptiivse kui ekspressiivse mõjutusviisina on efektiivsed vahendid ärevuse ja depressiooni vähendajana
- vähendasid sageli ka ravimite halba kõrvalmõju
- stressitaset tõstvate meditsiiniliste protseduuride puhul vähenes stressihormoon kortisooli tase organismis
- vähenes märgatavalt ka ebamugavustunne ning stabiliseerus vererõhk
- suurenesid aga positiivsed füsioloogilised ja psühholoogilised muutused ravi tulemustes
- vähenes kasutatavate ravimite hulk
- lühenes haiglas viibimise aeg
- paranes vaimne tervis

Kunstiterapiates lisanduvad kunstiga tegelemisele ka terapeudi oskused, toetus ja kohalolu, mis kunstide positiivset mõju suurendavad.

Kirjandust ja lisalugemist:

AATA (American Art Therapy Association). (2012). Defining art therapy.

<http://www.arttherapy.org/aata-history-background.html>

Bar-Sela, G., Atid, L., Danos, S., Gabay, N. & Epelbaum, R. (2007). Art therapy improved depression and influenced fatigue levels in cancer patients on chemotherapy.

Psycho-Oncology 16, 980–98

Berrol, C.F. (2006). Neuroscience meets dance/movement therapy: Mirror neurons, the therapeutic process and empathy. *The Arts in Psychotherapy*, 33, 302–315.

Berrol, C.F., Ooi, W.L., & Katz, S.S. (1997). Dance/movement therapy with older adults who have sustained neurological insult: A demonstration project. *American Journal of Dance Therapy*, 19, (2), 135–160.

Chatterjee, A., Hamilton, R.H. & Amorapanth, P.X. (2006). Art produced by a patient with Parkinson's disease. *Behavioural Neurology*, 17, 105-109.

Cheyne-King, S.E. (1990). Effects of brain injury on visual perception and art production. *Arts in Psychotherapy*, 17(1), 69-74.

Darley, S. & Heath, W. (2008). *The Expressive Arts Activity Book*. Jessica Kingsley:London

Eesti Loovteraapiate Ühingu koduleht (2012). Kasutatud 18.02.2012, veebilehel

<http://www.loovteraapiad.ee/loovteraapiad.html>

Euroopa Kunstiteraapiate Hariduse Konsortsium ECArTE koduleht. (2012). <http://ecarte.info/>

Garner, R.L. (1996). Factors in Neuropsychological Art Therapy. *American Journal of Art Therapy*, 34, (4), 107-112.

Garner, R.L. (2000). *Neuropsychological Art Therapy Protocol: An Intervention Utilizing Portraiture, Computer-based Data Analysis and a Discipline-based Art Education Framework*. Florida State University

Garai, J.E. (2001). A Humanistic Approach to Art Therapy. In J. A. Rubin (Ed.), *Approaches to art therapy: theory and technique*. Philadelphia: Brunner-Routledge.

Gussak, D. (2004). Art therapy with prison inmates: A pilot study. *The Arts in Psychotherapy*, 31(4), 245–259.

Gussak, D. (2006). Effects of art therapy with prison inmates: A follow-up study. *The Arts in Psychotherapy*, 33, 188–198.

Hamre, H.J., Witt, C.M, Glockmann, A., Ziegler, R., Willich, S.N. & Kiene, H. (2007).

Antroposophic therapy in chronic disease: A four-year prospective cohort study, *Explore (NY)*, 3, (4) 365-371.

Karkou, V., & Sanderson, P. (2006). *Arts Therapies. A Reserch-Based map of the field*.

London: Churchill Livingstone.

Kirjandust ja lisalugemist:

- Kim, S-H., Kim, M-Y., Lee, J-H. & Chun S-L. (2008). Art Therapy Outcomes in the Rehabilitation Treatment of a Stroke Patient: A Case Report. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 25, (3), 129-133.
- Kilroy, A., Garner C., Parkinson, C., Kagan, C.M. & Senior, P.D. (2007). *Towards Transformation: Exploring the impact of culture, creativity and the arts on health and wellbeing*. Manchester: Arts for Health, MMU
- Lakke, J.P.W.F. (1999). *Art and Parkinson Disease: Fighting Like a Tiger, Thinking Like a Fox*. Sudbury, MA: Jones and Bartlett Publishers
- Maguire, B. (1996). The effects of imagery on attitudes and moods in multiple sclerosis patients. *Alternative Therapies*, 2, 75-79.
- Malchiodi, C. (1993). Art and medicine. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 10(2), 66-69.
- Malchiodi, C. (1999). Introduction. In C. Malchiodi (Ed.), *Medical art therapy with adults* (pp. 13-24). Philadelphia: Jessica Kingsley.
- Malchiodi, C. (2006). *The Art Therapy Sourcebook*. McGraw: Hill
- McGraw, M. (1989). Art Therapy with Brain-injured Patients. *American Journal of Art Therapy*, 28, 37-44.
- Rusted, J., Sheppard, L. & Waller, D. (2006). A multi-centere randomized control group trial on the use of art therapy for older people with dementia. *Group Analysis*, 39, (4), 517-536.
- Rüütel, E. (2012). Kunstiteraapiate sekkumise tasandid. *Eesti Loovteraapiate Ühingu koduleht* <http://www.loovteraapiad.ee/kunstreq.html>
- Staricoff, R. (2004). *Arts in health: a review of the medical literature*. London: Arts Council England
- Sterz, C. , Heimes, S., Blessing, T. & Flachenecker, P. (2012). *Expressive Arts Therapy improves Quality of Life in MS: Results of a Randomized Controlled Trial at Quellenhof Rehabilitation Center Bad Wildbad*. Medical School Hamburg, Neurological Rehabilitation Center Quellenhof: Bad Wildbad, Germany
- Urban, K.K. (2007). Creativity A Componential Model. In Ai-Girl Tan (Ed.), *Creativity. A Handbook for Teachers* (pp. 166-184). Singapore: World Scientific Publishing Co.
- Wald, J. (1983). Alzheimer's disease and the role of art therapy in its treatment. *American Journal of Art Therapy*, 22, 57-64.
- Wald, J. (1999). The role of art therapy in post-stroke rehabilitation. In C. Malchiodi (Ed.), *Medical art therapy with adults* (pp. 25-42). Philadelphia: Jessica Kingsley.
- Weinberg, D. J. (1985). The potential of rehabilitative computer art therapy for the quadriplegic, cerebral vascular accident, and brain trauma patient. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 2(2), 66-72.
- Wilson, L. (2001). Symbolism and art therapy. In J. A. Rubin (Ed.), *Approaches to art therapy: theory and technique* (pp. 40-53). Philadelphia: Brunner-Routledge.

- Kilroy, A., Garner C., Parkinson, C., Kagan, C.M. & Senior, P.D. (2007). *Towards Transformation: Exploring the impact of culture, creativity and the arts on health and wellbeing*. Manchester: Arts for Health, MMU
- Lakke, J.P.W.F. (1999). *Art and Parkinson Disease: Fighting Like a Tiger, Thinking Like a Fox*. Sudbury, MA: Jones and Bartlett Publishers
- Maguire, B. (1996). The effects of imagery on attitudes and moods in multiple sclerosis patients. *Alternative Therapies*, 2, 75-79.
- Malchiodi, C. (1993). Art and medicine. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 10(2), 66-69.
- Malchiodi, C. (1999). Introduction. In C. Malchiodi (Ed.), *Medical art therapy with adults* (pp. 13-24). Philadelphia: Jessica Kingsley.
- Malchiodi, C. (2006). *The Art Therapy Sourcebook*. McGraw: Hill
- McGraw, M. (1989). Art Therapy with Brain-injured Patients. *American Journal of Art Therapy*, 28, 37-44.
- Rusted, J., Sheppard, L. & Waller, D. (2006). A multi-centere randomized control group trial on the use of art therapy for older people with dementia. *Group Analysis*, 39, (4), 517-536.
- Rütel, E. (2012). Kunstiteraapiate sekkumise tasandid. *Eesti Loovteraapiate Ühingu koduleht* <http://www.loovteraapiad.ee/kunstreg.html>
- Staricoff, R. (2004). *Arts in health: a review of the medical literature*. London: Arts Council England
- Sterz, C. , Heimes, S., Blessing, T. & Flachenecker, P. (2012). *Expressive Arts Therapy improves Quality of Life in MS: Results of a Randomized Controlled Trial at Quellenhof Rehabilitation Center Bad Wildbad*. Medical School Hamburg, Neurological Rehabilitation Center Quellenhof: Bad Wildbad, Germany
- Urban, K.K. (2007). Creativity A Componential Model. In Ai-Girl Tan (Ed.), *Creativity. A Handbook for Teachers* (pp. 166-184). Singapore: World Scientific Publishing Co.
- Wald, J. (1983). Alzheimer's disease and the role of art therapy in its treatment. *American Journal of Art Therapy*, 22, 57-64.
- Wald, J. (1999). The role of art therapy in post-stroke rehabilitation. In C. Malchiodi (Ed.), *Medical art therapy with adults* (pp. 25-42). Philadelphia: Jessica Kingsley.
- Weinberg, D. J. (1985). The potential of rehabilitative computer art therapy for the quadriplegic, cerebral vascular accident, and brain trauma patient. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 2(2), 66-72.
- Wilson, L. (2001). Symbolism and art therapy. In J. A. Rubin (Ed.), *Approaches to art therapy: theory and technique* (pp. 40-53). Philadelphia: Brunner-Routledge.